

The Ethics of Prayer in The Month of Ramadan Based on the Content Analysis of *Ṣaḥīfa al-Sajjādīyya*; The Supplications Forty-four and Forty-five

Fatemeh Alaei Rahmani *, Zahra Sarfi**, Masomeh Khazaali***

Abstract

After the Holy Quran, The Infallible Imams' speeches are the main sources in explaining Islamic teachings. Therefore, analyzing their speeches would pave the way to reach the Islamic theoretical bases and thoughts. *Ṣaḥīfa al-Sajjādīyya* is composed of supplications with moral, educational and religious themes. The supplication forty-four for the welcoming of the month of Ramadan and forty-five in bidding farewell to the month of Ramadan contain comprehensive moral and enlightening issues which studying them will reveal the depth of Imam Sajjād's knowledge on this month. Thus, we seek to study the two supplications via the method of content analysis to understand their underneath themes and picture their schemata. The findings reveal that the prayers encompass themes such as to know the virtues and blessings of the month of Ramadan, praise to God, ask for forgiveness, divine inspiration of gratitude, *Infāq* for the sake of God, and ask the divine grace to do good deeds. Furthermore, the two supplications are the best examples of Islamic prayers for the month of Ramadan, which purify souls and pacify the hearts to connect human beings with Heavens.

Keywords

Ṣaḥīfa al-Sajjādīyya, the supplication forty-four, the supplication forty-five, Content analysis, divine praising, repentance.



* Department of Quranic Studies and Hadith, Faculty of Theology, Alzahra University, Tehran, Iran. f.alaei@alzahra.ac.ir

** Department of Quranic Studies and Hadith, Faculty of Theology, Alzahra University, Tehran, Iran. sarfi@alzahra.ac.ir

*** Department of Quranic Studies and Hadith, Faculty of Theology and Islamic Studies, Alzahra University, Tehran, Iran. Makh.mk@gmail.com

The Ethics of Prayer in The Month of Ramadan Based on the Content Analysis of *Ṣaḥīfa al-Sajjādīyya*; The Supplications Forty-four and Forty-five

Fatemeh Alaei Rahmani *,Zahra Sarfi**, Masomeh Khazaali***

Abstract

After the Holy Quran, The Infallible Imams' speeches are the main sources in explaining Islamic teachings. Therefore, analyzing their speeches would pave the way to reach the Islamic theoretical bases and thoughts. *Ṣaḥīfa al-Sajjādīyya* is composed of supplications with moral, educational and religious themes. The supplication forty-four for the welcoming of the month of Ramadan and forty-five in bidding farewell to the month of Ramadan contain comprehensive moral and enlightening issues which studying them will reveal the depth of Imam Sajjād's knowledge on this month. Thus, we seek to study the two supplications via the method of content analysis to understand their underneath themes and picture their schemata. The findings reveal that the prayers encompass themes such as to know the virtues and blessings of the month of Ramadan, praise to God, ask for forgiveness, divine inspiration of gratitude, *Infāq* for the sake of God, and ask the divine grace to do good deeds. Furthermore, the two supplications are the best examples of Islamic prayers for the month of Ramadan, which purify souls and pacify the hearts to connect human beings with Heavens.

Keywords

Ṣaḥīfa al-Sajjādīyya, the supplication forty-four, the supplication forty-five, Content analysis, divine praising, repentance.



* Department of Quranic Studies and Hadith, Faculty of Theology, Alzahra University, Tehran, Iran. f.alaei@alzahra.ac.ir

** Department of Quranic Studies and Hadith, Faculty of Theology, Alzahra University, Tehran, Iran. sarfi@alzahra.ac.ir

*** Department of Quranic Studies and Hadith, Faculty of Theology and Islamic Studies, Alzahra University, Tehran, Iran. Makh.mk@gmail.com

اخلاق عبادی دعا در ماه رمضان براساس تحلیل محتوای دعاهای ۴۴ و ۴۵ صحیفه سجادیه

فاطمه علائی رحمانی*، زهرا صرفی**، معصومه خزائلی***

چکیده

کلام امامان معصوم علیهم‌السلام، پس از قرآن کریم، از مهمترین منابع در تبیین معارف دینی هستند که با تجزیه و تحلیل کلام این بزرگواران می‌توان به دیدگاه‌ها و مبانی نظری کلام‌شان دست یافت. در این میان، کتاب صحیفه سجادیه که شامل دعاهای امام سجّاد علیه‌السلام است، از محتوا و مضامین دقیق اخلاقی، تربیتی و اعتقادی برخوردار است. دعاهای ۴۴ و ۴۵ صحیفه سجادیه با عناوین دعا به هنگام فرارسیدن ماه رمضان و دعای وداع با ماه رمضان، مشتمل بر نکات اخلاقی و تربیتی نسبتاً جامعی است که تحلیل آنها بیانگر ژرفای معارف امام چهارم علیه‌السلام در خصوص دعا در ماه رمضان است. در این مقاله تلاش شده با استفاده از روش تحلیل محتوا و تکنیک تحلیل مضمون، مضامین موجود در این دعاها بررسی شده و در نهایت، ساختار این دو دعا

* دانشیار گروه علوم قرآن و حدیث دانشگاه الزهراء، تهران، ایران.

f.alae@alzahra.ac.ir

** استادیار گروه علوم قرآن و حدیث دانشگاه الزهراء، تهران، ایران.

sarfi@alzahra.ac.ir

*** کارشناسی ارشد علوم قرآن و حدیث دانشگاه الزهراء، تهران، ایران.

Makh.mk@gmail.com

تاریخ تأیید: ۱۴۰۱/۰۹/۱۵

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۸/۱۵



ترسیم شود. در پرتو بررسی صورت گرفته، نتایج تحلیل نشان داد محتوای این دو دعا مشتمل بر موضوعات شناخت فضائل ماه رمضان، تحمید الهی، درخواست بخشش، الهام شکر از سوی خداوند، انفاق در راه خدا، درخواست توفیق اعمال صالح و صلوات است. امام سجاده علیه السلام در این دو دعا، نمونه عالی از ادب نیایش در ماه رمضان را به تصویر کشیده است که این امر عاملی برای صیقل جان و آرامش روح و رابطه بین انسان و خالق هستی است.

کلید واژه‌ها

صحیفه سجّادیه، دعای ۴۴، دعای ۴۵، تحلیل محتوا، تحمید الهی، توبه.

۱- بیان مسئله

مطالعه نظام مند متون حدیثی بر جای مانده از ائمه اطهار علیهم السلام، بیانگر آن است که این متون را از جنبه‌های مختلف آموزشی، فرهنگی، تربیتی، اعتقادی و سیاسی می‌توان بررسی کرد و الگوهای متعددی از آنها استخراج کرد. صحیفه سجّادیه مشهور به اخت القرآن و زبور آل محمد به عنوان یکی از متون حدیثی برجای مانده از امام سجاده علیه السلام است که مشتمل بر ۵۴ دعاست. در این میان دعاهای ۴۴ و ۴۵، مشتمل بر دعاهای ویژه ماه مبارک رمضان است. ماه رمضان بهترین فرصت برای ایجاد ارتباط معنوی با خداوند متعال است، از جمله مهمترین فرائضی که در ماه رمضان قرار داده شده است، دعا و مناجات است دعای ۴۴ و ۴۵ صحیفه سجّادیه از جمله ادعیه وارد شده در خصوص ماه رمضان است. دعای ۴۴، دعای ورود به ماه مبارک رمضان و مشتمل بر ۱۹ فراز است. دعای ۴۵ تحت عنوان دعای وداع با ماه مبارک رمضان که شامل ۵۶ فراز می‌باشد. امام سجاده علیه السلام در این دو دعا تنها به مسائل اعتقادی نپرداخته‌اند بلکه ادب درخواست در ماه رمضان را نیز تعلیم داده است. از این رو، این دعاها به عنوان یک مجموعه از درخواست‌های ویژه درباره ماه





رمضان بیان شده است لذا شناخت هر چه عمیق تر و دقیق تر این دعاها می توان از جهات مختلف اعتقادی، اخلاقی و عبادی حائز اهمیت باشد. هر چند دعاهای صحیفه سجاده توسط علما و اندیشمندان ترجمه شرح داده شده است؛ اما تاکنون بررسی دقیق و نظام مند بر روی این دو دعا انجام نشده است.

به طور کلی امروزه با پیدایش مطالعات میان رشته‌ای در حوزه قرآن و حدیث، بایسته است که متون روایی همچون ادعیه با روش‌های جدید میان رشته‌ای مورد بازخوانی و بررسی قرار گیرد. از این رو، در این پژوهش با استفاده از روش تحلیل محتوا، به عنوان یکی از مهمترین روش‌های میان رشته‌ای جهت استخراج و کشف مضامین اصلی متون و ارائه الگوی نظام مند آنها، به تحلیل و بررسی دعای ۴۴ و ۴۵ صحیفه سجاده پرداخته شده تا با تحلیل‌های کمی و کیفی به استخراج چارچوب نظری امام سجاد علیه السلام در دعاهای ماه رمضان دست یافته شود و به این سؤال پاسخ داده می شود که ساختار اخلاق عبادی دعا در ماه رمضان مطابق دعاهای ۴۴ و ۴۵ صحیفه سجاده چگونه ترسیم شده است؟

«تحلیل محتوا» تکنیک پژوهشی برای استنباط‌های شخصی بر حسب شناسایی نظام مند و عینی ویژگی‌های خاص در یک متن است. این تعریف خصیصه استنباطی کد گذاری واحدهای نوشتاری بر حسب مقولات مفهومی (تحلیل کیفی) را به رسمیت شناخته و این استنباطها را جان کلام تحلیل محتوا می داند (کرپندورف، ۱۳۷۸: ۲۸). باردن در کتاب تحلیل محتوا می نویسد:

«تحلیل محتوا در حقیقت فنّ پژوهشی عینی، اصولی و کمی به منظور تفسیر و تحلیل محتواست. تفکر بنیادی این روش عبارت است از قرار دادن اجزای یک متن (کلمات، جملات، پاراگراف‌ها و مانند آن بر حسب واحدهایی که انتخاب می شوند) در مقولاتی که از پیش تعیین شده اند» (باردن، ۱۳۷۵: ۲۹).

در حقیقت، تحلیل محتوا روشی است برای جمع آوری اطلاعات درباره واقعت اجتماعی که در آن از مشخصه‌های یک متن ثبت شده (بارز)، در خصوص

مشخصه‌های مضمونی ثبت‌نشده (غیر بارز) نتیجه‌گیری می‌شود (اتسلندر، ۱۳۷۱: ۶۸). در حقیقت، تحلیل محتوا فرایند نظام‌مند شناسایی، طبقه‌بندی، تبیین، تفسیر، استنباط و استخراج پیام‌ها و نمادها، آثار و مفاهیم پیدا و پنهان در متون نوشتاری، رسانه‌ها و سایر مجموعه‌های مورد بررسی، براساس روش‌های پژوهش کمی و کیفی است. در این روش به دلیل توجه به عناصر فیزیکی و نیز پیام‌های مستتر در متن از دو رویکرد سطحی و عمقی استفاده می‌شود. (ر.ک: هومن، ۱۳۹۳: ۸۰؛ جانی‌پور، ۱۳۹۰: ۸۳)

با توجه به فنون مختلف روش تحلیل محتوا، ضروری است که متناسب با هدف پژوهش، فن مد نظر تحلیل را برگزید. بهترین روش تحلیل محتوا درباره متون دینی، تحلیل محتوای مضمونی است که در این پژوهش با شمارش واژگان کلیدی موجود در دعاها، کشف مضامین اصلی و فرعی آنها به مقوله‌بندی مضامین مشترک و سازماندهی مفاهیم موجود در دو دعا پرداخته می‌شود.

هر چند تاکنون تلاش‌هایی برای خوانش‌های مختلف از دعا‌های ۴۴ و ۴۵ صحیفه سجادیه توسط محققان مختلف با رویکرد توصیفی صورت پذیرفته است، کتاب «بال در بال ملائک (گلشنی در متن دعای چهل و چهارم صحیفه سجادیّه)» از مجتبی رضوانی که تنها به ترجمه متن دعای ۴۴ پرداخته است. مقاله «روابط بینامتنی دعای چهل و چهارم صحیفه سجادیه (دعا در آغاز ماه رمضان) با قرآن کریم» از بی بی سادات رضی بهابادی و همکاران. این پژوهش با روش توصیفی - تحلیلی به دنبال کشف افق معنایی جدید از این دعا است و روابط بینامتنی با سه گونه ساختاری و مضمونی و واژگانی را در این دعا پیگیری کرده است.

با توجه به پیشینه فوق، دعا‌های ۴۴ و ۴۵ صحیفه سجادیه تاکنون براساس روش تحلیل محتوا و کشف ساختار نظام‌مند آنها ارائه نشده است. این پژوهش، دعا‌های ماه رمضان صحیفه سجادیه را به مثابه یکی از موضوعات تربیت عبادی برای نیل به عبودیت خداوند متعال در این ماه، مورد توجه قرار داده است و در پی



پاسخگویی به این پرسش اصلی خواهد بود که برآیند الگوی اخلاق عبادی از تحلیل محتوای دعا‌های ۴۴ و ۴۵ صحیفه سجادیه چیست؟

۲- تحلیل محتوای دعا‌های ۴۴ و ۴۵ صحیفه سجادیه

تحلیل روش تحلیل محتوا به عنوان یک روش میان‌رشته‌ای در بررسی متون دینی، دارای مؤلفه‌هایی است که یکی از این مؤلفه‌ها، تحلیل کمی است که با ترسیم دقیق نمودار و بررسی آماری آن، پیام‌های آشکار و نهان در متون رصد شده و می‌توان به تحلیل کیفی و توصیفی رهنمون شد. تکنیک استفاده شده در این پژوهش برای تحلیل محتوای دعا‌های ۴۴ و ۴۵ صحیفه سجادیه، تکنیک تحلیل محتوای مضمونی و براساس واحد جملات و به صورت کمی و کیفی بوده و مضامین، مفاهیم و جهت‌گیری عبارات براین اساس استخراج و در جدول تحلیل محتوا تنظیم شده است. گفتنی است متن دعا‌های ۴۴ و ۴۵ صحیفه سجادیه بر اساس ترجمه استاد حسین انصاریان استخراج شده است و در قسمت کدگذاری از حرف «S» به عنوان مضامین استخراج شده از این دو دعا استفاده شده است. با توجه به حجم محدود مقاله، جدول این دو دعا در پایان‌نامه به طور مفصل ذکر شده است (جهت مطالعه بیشتر ر.ک: خزائلی، ۱۴۰۰ش: تمام اثر) و در این بخش تنها فراوانی مضامین اصلی و واژگان کلیدی این دو دعا ذکر شده است:

منظور از موضوعات اصلی، عناوین کلیدی و کلی می‌باشند که عبارات مختلف دعا به دنبال بیان شرحی در رابطه با آن عنوان هستند. این موضوعات کلی بوده و چارچوب اصلی متن را تشکیل می‌دهند.

همانطور که مشاهده می‌شود، موضوعات شناخت فضائل ماه رمضان، تحمید الهی، درخواست توفیق اعمال صالح، درخواست بخشش، الهام شکر از سوی خداوند متعال، توبه و توبه نصح، انفاق در راه خداوند و صلوات از جمله مواردی هستند که به دفعات در این دو دعا بیان شده‌اند. سنجش فراوانی این موضوعات



بیانگر این مطلب است که موارد فوق در اندیشه امام سجاد علیه السلام از جایگاه و اهمیت بالایی برخوردار بوده و در حقیقت از دغدغه‌های ایشان در ماه رمضان تبیین اخلاق عبادی دعا برای مخاطبان بوده است. امام سجاد علیه السلام ابتدا و در ورود به ماه مبارک رمضان (دعای ۴۴) از خداوند متعال توفیق بندگی و انجام اعمال صالح را با صلوات بر محمد و آل او علیهم السلام درخواست کرده است و سپس در این دو دعا مضامینی چون شناخت فضائل ماه رمضان، درخواست بخشش، تحمید الهی، الهام شکر از سوی خداوند و توبه نصوح را درخواست کرده است و به نوعی به بندگان نحوه مناجات با خداوند را در ماه رمضان تعلیم و تربیت داده است که این امر بیانگر تربیت عبادی ماه رمضان توسط حضرت علیه السلام است که در قالب دعا آن را آموزش داده است. امام سجاد علیه السلام در دعای ۴۵، دعا را مهمترین مصداق عبادت معرفی کرده است:

«وَقُلْتُ اذْعُونِي اَسْتَجِبْ لَكُمْ اِنَّ الدِّينَ يَسْتَكْبِرُونَ عَنْ عِبَادَتِي سَيَدْخُلُونَ جَهَنَّمَ دَاخِرِينَ، فَسَمَّيْتُ دُعَاءَكَ عِبَادَةً وَ تَزَكُّهُ اشْتِكَبَاراً وَ تَوَعَّدتَّ عَلَي تَزَكُّهِ دُخُولَ جَهَنَّمَ دَاخِرِينَ»؛ «و گفتم: مرا بخوانید تا شما را اجابت کنم. آنان که از عبادت من، [یعنی دعا] تکبر می کنند، به زودی خوار و ذلیل وارد دوزخ می شوند». دعا و خواندن خود را عبادت و ترکش را سرکشی نامیدی؛ و بر ترک دعا به ورود در دوزخ با ذلّت و خواری تهدید کردی».

زیرا عبادت خدا ارائه و نشان دادن مملوکیّت خود به پروردگار است و از این رو با استکبار جمع نمی شود (جوادی آملی، ۱۳۸۸ ش: ج ۱، ۴۱۵) از این رو، کسانی که مستکبران از دعا و نیایش سر بازمی زنند مذمت و به دخول در دوزخ تهدید شده اند.

۳- تحلیل محتوای کیفی دعا‌های ۴۴ و ۴۵ صحیفه سجادیه

در این مرحله که خلاصه‌ای از یافته‌ها و ایده‌های کلّ فرایند پژوهش است، محقق به تجزیه و تحلیل ذهنی بیشتر می پردازد. بدین ترتیب، پس از ترسیم جداول و



بررسی آماری موضوعات اصلی و کلیدواژگان در دعاهای ۴۴ و ۴۵ صحیفه سجادیه، در ادامه برای روشن شدن بحث به تحلیل کیفی و توصیفی براساس فراوانی مضامین اصلی پرداخته می‌شود. از آنجا که فراوانی موضوعات دعای ۴۵ با فراوانی دعای ۴۴ همپوشانی دارد، لذا تحلیل کیفی آنها مشترک با هم انجام می‌شود.

۳-۱- شناخت فضائل ماه رمضان

یکی از مهمترین جلوه‌های اخلاق عبودیت در ماه رمضان، شناخت فضائل و برکات این ماه است. عبودیت عبد زمانی کامل می‌شود که با شناخت و درک فضائل این ماه وارد آن شود تا بتواند به واسطه این شناخت فضائل انسانی و اخلاقی را در وجود خود رشد دهد. از این رو، از پرکاربردترین مواردی که امام سجّاد در این دو دعا بیان فرموده‌اند، معرفی ماه مبارک رمضان با تبیین فضائل آن است.

ماه اسلام، ماه پاک‌کننده، ماه آزمایش، ماه قیام به عبادت، ماه نزول قرآن، برتری ماه رمضان از سایر ماه‌ها و زمان‌ها به سبب نزول قرآن، بزرگداشت ماه رمضان به خاطر قراردادن شب قدر در آن، حرام بودن آنچه که در سایر ماه‌های سال حلال است، گرمی داشتن ماه رمضان با منع خوردن و آشامیدن، بزرگ‌ترین ماه خدا، گرمی‌ترین همنشین، بهترین روزها و ساعات عمر انسان، نزدیک بودن آرزوها به برآورده شدن، ماه رمضان موجب نرم شدن دل‌های مؤمنان و کم شدن گناهان و ماه رمضان ماه تسهیل در انجام اعمال نیک و غلبه بر شیطان از مهمترین اوصاف و فضائل بیان شده از این ماه در این دو دعا می‌باشد.

کثرت اسامی این ماه در این دو دعا بر کمال تعظیم آن دلالت دارد. به ویژه تعبیر از آن به «شهر الإسلام» که کمال مدخلیت این ماه در اسلام را بیان می‌کند. گویا اسلام مسلم به این ماه شناخته شود. در این ماه، عواملی وجود دارد که روح انسان را پاک و طاهر می‌کند. به همین دلیل امام علی (ع) این ماه را «شهر الطهور» معرفی کرده





است. روزه، تلاوت قرآن، دعا و تضرع از مائده‌های ضیافت الهی که خدای متعال در این ضیافت یک ماهه خود، مقابل مردم گذاشته تا آنان را پاک نماید. کلمه «تمحیص» از ریشه «محص» به معنای خالص گردانیدن چیزی از عیب و نقص است (فراهیدی، ۱۴۱۰ق: ج ۳، ۱۲۷).

تعبیر «شهر التمحیص» برای ماه رمضان بدین سبب است که گویا معاصی از انسان ریخته و خالص و صاف شود. برخی شارحان صحیفه سجادیه معتقدند این احتمال نیز است که تمحیص از ابتلا و امتحان اخذ شده است؛ زیرا شیطان در این ماه محبوس است پس اسباب امتحان نادر و کم است (ر.ک: کبیر مدنی، ۱۴۰۹ق: ج ۶، ۲۲؛ مدرسی چهاردهی، ۱۳۷۹ش: ۱۷۶).

این ماه، ماه قیام و به پا خاستن برای کسب معرفت و بینش و تحصیل حق و به دست آوردن کرامت و فضیلت، و فراهم آوردن عشق و شور از توجه به حضرت محبوب، و ماه اقدام جانانه برای ورود به مدار عبادت خالصانه و بندگی عاشقانه است. ماه رمضان ماه پیوند خوردن به قرآن و نزول آن، برای کسب هدایت، و منور کردن جان به نور آیات بینات، و ماه تلاوت قرآن و ماه تشخیص حق از باطل در همه امور است (انصاریان، ۱۳۸۹ش: ج ۱۱، ۲۲۶).

استفاده امام سجاد از آیات قرآن تأثیر معنای این دعا را در اذهان مخاطبان دو چندان می‌کند، چنانکه در معرفی فضائل این ماه از آیات قرآنی استفاده کرده است. همچون آیه ﴿شَهْرُ رَمَضَانَ الَّذِي أُنزِلَ فِيهِ الْقُرْآنُ هُدًى لِّلنَّاسِ وَ بَيِّنَاتٍ مِّنَ الْهُدَىٰ وَ الْقُرْآن﴾ (البقره: ۱۸۵) ماه رمضان، ماه نزول قرآن است. این کتاب الهی که سراسر نور، ذکر و حیات است، در ظرف ماه رمضان تنزل پیدا کرده است. لذا ورود به ماه رمضان، ورود به کتاب الله است.

از فضائل مهم دیگر، قرار گرفتن شب قدر در این ماه است. در این شب ملائکه و روح به اذن الهی خدمت حجّت خدا بر روی زمین نازل میشوند و تا سپیده دم قضا و تقدیر یک ساله بندگان تعیین می‌گردد (ر.ک: انصاریان، ۱۳۸۹/۷: ۴۲۸، ۴۲۶).

امام برای تأکید بیشتر به آیه ۴ سوره قدر استناد کرده است:

﴿ثُمَّ فَضَّلَ لَيْلَةَ وَاحِدَةً مِنْ لَيَالِيهِ عَلَى لَيْلِي أَلْفِ شَهْرٍ وَ سَمَّاها لَيْلَةَ الْقَدْرِ، تَنْزَلُ الْمَلَائِكَةُ وَالرُّوحُ فِيهَا بِإِذْنِ رَبِّهِمْ مِنْ كُلِّ أَمْرٍ سَلَامٌ، دَائِمُ الْبَرَكَةِ إِلَى طُلُوعِ الْفَجْرِ عَلَى مَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ بِمَا أَحْكَمَ مِنْ قَضَائِهِ﴾ «با توجه به اینکه» تنزل «فعل مضارع است و دلالت بر استمرار دارد) در اصل تنزل بوده (روشن می‌شود که شب قدر مخصوص به زمان پیغمبر اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ و نزول قرآن مجید نبوده، بلکه امری است مستمر و شبی است مداوم که در همه سال‌ها تکرار می‌شود (مکارم شیرازی و همکاران، ۱۳۷۴، ۱۸۵/۲۷).

۳-۲- تحمید الهی

لازمه عبودیت حمد و ثنای الهی است که از شاخصه‌های مهم اخلاق عبادی ماه رمضان نیز به شمار می‌آید. همانطور که در تحلیل کمی گذشت، تحمید الهی یکی دیگر از موضوعات پر بسامد در این دو دعاست. از منظر امام عارفان بهترین دعا در ماه رمضان، تحمید الهی است که نتیجه چنین نیایشی توحید ناب است اینکه نباید هیچ سهمی در هیچ مقطعی برای غیر خدا معتقد بود. از این رو، حتی حمد و شکر الهی را توفیق خداوند معرفی کرده است. امام سجاد در ابتدای دعای ۴۴ چنین می‌فرماید:

«الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي هَدَانَا لِحَمْدِهِ وَ جَعَلَنَا مِنْ أَهْلِهِ لِنَكُونَ لِإِحْسَانِهِ مِنَ الشَّاكِرِينَ وَ لِيَجْزِيَنَا عَلَى ذَلِكَ جَزَاءَ الْمُحْسِنِينَ»؛ «ستایش ویژه خداست که ما را به سپاس‌گزاری اش هدایت فرمود و ما را درخور سپاس قرار داد، برای این که از شکرگزاران احسانش شویم؛ تا در برابر این سپاس و شکر، پاداش نیکوکاران را به ما عطا کند».

سپس حضرت یکی از راه‌های احسان الهی که به روی بندگان گشوده شده است، ماه رمضان معرفی می‌کند و بدین سبب خداوند متعال را حمد می‌گوید: «وَ الْحَمْدُ لِلَّهِ





الَّذِي جَعَلَ مِنْ تِلْكَ السُّبُلِ شَهْرَهُ شَهْرَ رَمَضَانَ». براین اساس، عنایت و امداد الهی نیز برای حمد خداوند و عبودیت لازم است. در واقع، عبودیت انسان و ورود وی به ماه رمضان، کار خداوند متعال است و انسان هیچ قدرت و اختیاری درباره آنها ندارد.

در دعای ۴۵ تحمید الهی فراوان بیان شده است، سبب این امر در دعای وداع ماه رمضان آن است که وجود ماه رمضان نعمتی الهی است که بر بنده گذشته و شایسته است که در پایان این ماه به خاطر آن تحمید الهی را آنگونه که شایسته است به جا آورد:

- «فَلِكِ الْحَمْدِ مَا أُوجِدَ فِي حَمْدِكَ مَذْهَبٌ وَ مَا بَقِيَ لِلْحَمْدِ لَفْظٌ تُحْمَدُ بِهِ ، وَ مَعْنَى يَنْصَرِفُ إِلَيْهِ»؛ «پس تو را سپاس تا آنجا که در سپاست راهی یافت شود؛ و تا آنجا که برای سپاس، کلمه‌ای که به آن ستوده شدی و معنایی که به سپاس منصرف شود، باقی باشد»

- «يَا مَنْ تَحَمَّدَ إِلَى عِبَادِهِ بِالْإِحْسَانِ وَ الْفَضْلِ وَ عَمَّرَهُمُ بِالْمَنِّ وَ الطُّوْلِ مَا أَفْسَى فِينَا نِعْمَتَكَ وَ أَشْبَغَ عَلَيْنَا مَنَّاتِكَ وَ أَحْصَنَّا بِبِرِّكَ»؛ «ای که با احسان و فضل، بندگانش را به سپاس فراخوانده و آنان را در دریای نعمت و عطا غرق کرده، چه آشکار و پخش است نعمت در عرصه حیات ما و چه سرشار و فراوان است عطایت بر ما؛ و چه قدر ما را به نیکی و احسانت اختصاص داده‌ای!»

۳-۳- درخواست توفیق اعمال صالح

عبادت همواره با درخواست‌هایی از درگاه الهی توأم است. یکی از مهمترین و بهترین درخواست‌ها در ماه رمضان، درخواست توفیق اعمال صالح است. توفیق الهی؛ یعنی خدا اسباب را طوری فراهم کند که انسان به سوی عمل صالح کشانده شود، یا بعضی از مقدماتی که در ارتکاب گناه لازم است را برای انسان فراهم نکند. این نگره توحیدی نسبت به اعمال عبادی می‌تواند انسان را به گونه

ای تربیت کند تا شناخت بنیادین نسبت به عالم هستی داشته باشد و تمام جنبه‌های زندگی خویش را در پرتو عنایت الهی ببیند. امام سجاد علیه السلام به این موضوع تأکید می‌کند که حتی روزه و انجام اعمال عبادی توفیق الهی است که نصیب بندگان می‌شود.

ایشان در دعای ۴۴ اینگونه درخواست کرده است:

اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَيَّ مُحَمَّدٍ وَآلِهِ وَ أَلْهِمْنَا مَعْرِفَةَ فَضْلِهِ وَ إِجْلَالَ حُرْمَتِهِ وَ التَّحَفُّظَ مِمَّا حَظَرْتَ فِيهِ وَ أَعِنَّا عَلَى صِيَامِهِ بِكَفِّ الْجَوَارِحِ عَنْ مَعَاصِيكَ وَ اسْتِعْمَالِهَا فِيهِ بِمَا يَرْضِيكَ؛ «خدایا! بر محمد و آلش درود فرست و شناخت برتری این ماه و بزرگ داشت احترامش را و خودداری از آنچه که در این ماه ممنوع کردی، به ما الهام فرما؛ و ما را به روزه داشتن این ماه و حفظ انداممان از گناهانت و به کار گرفتن آن‌ها در آنچه که تو را خشنود می‌کند، یاری ده».

در این فراز از دعا، توفیق به روزه‌داری و عبادت خالصانه در این ماه و ترک محرمات و گناهان تقاضا شده است. عبارت «وَ اسْتِعْمَالِهَا فِيهِ بِمَا يَرْضِيكَ» یعنی اگر بنده به گفتار لغو گوش نکند و با چشمان خود به تماشای لهو نپردازد، خدا از او راضی خواهد بود؛ یعنی بنده با عمل به اوامر الهی و ترک نواهی خدا که همان طاعت خداست، می‌تواند به رضای خدا دست یابد. واژه «أَعِنَّا» تأکید می‌کند که حفظ اعضا و جوارح از گناه و به کار بستن آنها در راهی که مورد خشنودی خداست، تنها با یاری گرفتن از خدا میسر است.

در فراز دیگری از دعای ۴۴، درخواست توفیق انجام اطاعت خداوند، عبادت و اعمال شایسته به همراه تضرع و خشوع بیان شده است:

«اللَّهُمَّ اشْحِنْتُهُ بِعِبَادَتِنَا إِيَّاكَ وَ زَيَّنْ أَوْقَاتَهُ بِطَاعَتِنَا لَكَ وَ أَعِنَّا فِي نَهَارِهِ عَلَى صِيَامِهِ؛ «خدایا! این ماه را با بندگیمان، برای حضرتت پُر کن؛ و اوقاتش را به طاعتمان، برای وجود مبارکت زینت ده و در روزش، ما را به روزه داشتن یاری فرما.»





«اشْحَنَهُ» به معنای مملو و سرشار است (ابن منظور، ۱۴۱۴ق، ج ۱۳: ۲۳۴) و عبارت بدین معناست که بار خدایا در این ماه، عبادت ما را نسبت به خودت مملو ساز و اوقات این ماه را به فرمانبرداری از خودت مزین فرما و ما را در روزهای این ماه بر روزه‌داری اعانت و مدد بفرما. (قهپایی، ۱۳۷۴ش: ۲۴۵).

درخواست توجه کردن به اوقات نمازهای پنج‌گانه در ماه رمضان از دیگر درخواست‌های حضرت در دعای ۴۴ است:

«اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَيَّ مُحَمَّدٍ وَ آلِهِ وَ قِفْنَا فِيهِ عَلَيَّ مَوَاقِبِ الصَّلَوَاتِ الْخَمْسِ بِحُدُودِهَا الَّتِي حَدَّدْتَ وَ فُرُوضِهَا الَّتِي فَرَضْتَ وَ وَطَائِفِهَا الَّتِي وَطَفْتَ وَ أَوْقَاتِهَا الَّتِي وَقَّتَ»؛ «به گونه ای که به آداب ظاهری و باطنی نماز توجه ویژه شود تا آنجا که نماز انسان براساس سنت پیامبر ﷺ و با خشوع گزارده شود».

توفیق صله رحم و نیکی و رسیدگی به خویشاوندان از دیگر درخواست‌های حضرت ﷺ است که از درگاه الهی می‌طلبد:

وَ وَقَّفْنَا فِيهِ لِأَنَّ نَصِلَ أَرْحَامَنَا بِالْبِرِّ وَ الصَّلَةِ وَ أَنْ نَتَعَاهَدَ حَيْرَانَنَا بِالْإِفْضَالِ وَ الْعَطِيَّةِ».

حضرت ﷺ درخواستی رهگشا برای عبودیت در این ماه ارائه داده است:

«وَ أَنْ تَتَقَرَّبَ إِلَيْكَ فِيهِ مِنَ الْأَعْمَالِ الرَّاكَيَةِ بِمَا تَطَهَّرْنَا بِهِ مِنَ الذُّنُوبِ، وَ تَعْصِمُنَا فِيهِ مِمَّا نَسْتَأْنِفُ مِنَ الْعُيُوبِ، حَتَّى لَا يوردَ عَلَيْكَ أَحَدٌ مِنْ مَلَائِكَتِكَ إِلَّا دُونَ مَا نُورِدُ مِنْ أَبْوَابِ الطَّاعَةِ لَكَ، وَ أَنْوَاعِ الْقُرْبَةِ إِلَيْكَ».

حضرت در این دعا از خدا طلب کرده که اعمالش در این ماه زیاده از اعمال ملائکه باشد و اینکه معصیتش در این ماه کمتر باشد و نیز در این ماه اعمالی نمایم که ملائکه از احصاء ثواب آن اعمال عاجز باشد.

توفیق تقرب جستن به سوی خداوند با پاک شدن گناهان، تکرار نکردن گناهان و اعمال زشت گذشته در این ماه برای نیل به درجاتی بالاتر از فرشتگان، درخواست دور شدن از انحراف در توحید با درود بر پیامبر ﷺ و آل ایشان ﷺ، درخواست توفیق عبودیت الهی در سایر ماه‌های سال و درخواست استجاب دعا در پایان ماه

مبارک رمضان با درود پیوسته بر محمد صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ و آل او از دیگر درخواست‌هایی که حضرت در این دو دعا بیان کرده است.

۴-۳- درخواست بخشش

عبودیت عبد همواره با درخواست عفو از درگاه الهی است تا موجب جلب رحمت و مهربانی خداوند قرار گیرد. لذا اخلاق عبادی دعا در این ماه اقتضای این را دارد که انسان از درگاه الهی طلب عفو نماید. حضرت عَلَيْهِ السَّلَام در دعای ۴۵ چنین می‌فرماید:

«وَأُوجِبُ لَنَا عُذْرَكَ عَلَيَّ مَا قَصَرْنَا فِيهِ مِنْ حَقِّكَ»؛ «و عذر ما را در کوتاهی از ادای حقت بپذیر».

در این عبارت ضمیر در «فیه» به ماه رمضان برمی‌گردد. حضرت عَلَيْهِ السَّلَام از کوتاهی‌ها عذرخواهی و درخواست توفیق جبران آنها را از خداوند می‌طلبد. امام عَلَيْهِ السَّلَام در فرازهای پایانی دعای ۴۴، محو شدن گناهان را درخواست کرده است:

اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَيَّ مُحَمَّدٍ وَ آلِهِ، وَ امْحَقْ ذُنُوبَنَا مَعَ امْحَاقِ هَلَالِهِ وَ اسْلَخْ عَنَّا تَبِعَاتِنَا مَعَ انْسِلَاحِ اَيَّامِهِ حَتَّى يَنْقُضِي عَنَّا وَ قَدْ صَفَيْتَنَا فِيهِ مِنَ الْحَطِيئَاتِ وَ اَخْلَصْتَنَا فِيهِ مِنَ السَّيِّئَاتِ؛ «خدایا! بر محمد و آلش درود فرست و با به محاق نشستن هلالش، گناهانمان را محو کن و با سپری شدن روزهایش، گناهان را از وجود ما برکن تا ماه رمضان در حالی از ما بگذرد که وجودمان را از خطاها پاکیزه و از بدی‌ها خالص و آراسته فرموده باشی».

مشابه همین درخواست در دعای ۴۵ بیان شده است:

«اللَّهُمَّ اسْلَخْنَا بِانْسِلَاحِ هَذَا الشَّهْرِ مِنْ خَطَايَانَا وَ اَخْرُجْنَا بِخُرُوجِهِ مِنْ سَيِّئَاتِنَا وَ اجْعَلْنَا مِنْ اَسْعَدِ اَهْلِهِ بِهِ وَ اجْزَلِهِمْ قِسْماً فِيهِ وَ اَوْفِرْهُمْ حَطّاً مِنْهُ»؛ «خدایا! با گذشتن این ماه از خطاهای ما بگذر و با خارج شدنش، ما را از گناهانمان خارج کن و ما را از





خوشبخت‌ترین اهل این ماه به آن و پرنصیب‌ترین آنان در آن و بهره‌مندترین ایشان از آن قرار ده.»

حضرت عَلَيْهِ السَّلَام با به عاریه گرفتن دو تعبیر «محاق» و «سلخ» که درباره ماه به کار می‌رود، تشبیه زیبایی را همراه با به پایان رسیدن ماه، با هدف سیر انسان در این ماه به تصویر می‌کشد. «محاق» از ماده «محق» به معنای کاسته شدن تدریجی تا از بین رفتن و محو شدن است (فراهیدی، ۱۴۱۰ق، ج ۳: ۵۶؛ ابن منظور، ۱۴۱۴ق، ج ۱۰: ۳۳۸) محاق آخر ماه است که هلال در آن ناقص می‌شود (قرشی، ۱۳۷۱ش، ج ۶: ۲۴۰) «سلخ» به معنای پوست کندن است انسلخ یعنی از پوست بیرون آمدن و پوست کندن آن واقع شد (ابن منظور، ۱۴۱۴ق، ج ۳: ۵۶) حضرت عَلَيْهِ السَّلَام درخواست نابودی گناه و بیرون آمدن از پیامدهای گناه را می‌خواهد تا وجود انسان و روح و جان او پالایش پیدا کند که نتیجه آن توبه نصوص است.

همچنین حضرت عَلَيْهِ السَّلَام در دعای ۴۵ به اهمیت دعای همگانی تأکید کرده و در درخواستی عمومی برای آباء و اجداد و مؤمنان طلب آمرزش می‌کند:

«اللَّهُمَّ تَجَاوَزْ عَنْ آبَائِنَا وَ أُمَّهَاتِنَا وَ أَهْلِ دِينِنَا جَمِيعاً مَنْ سَلَفَ مِنْهُمْ وَ مَنْ غَبَرَ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ؛ «خدایا! از همه پدران و مادران و اهل دینمان بگذر؛ چه هر که از ایشان در گذشته و چه آن‌ها که تا روز قیامت خواهند آمد».

در این دعا، به اینکه انسان به دعای دیگران نیاز دارد، توجه شده است.

۵-۳- الهام شکر از سوی خداوند

مطابق توحید افعالی در جهان هستی هیچ کاری بدون اذن، اراده و مشیت الهی تحقق نمی‌یابد. بنابراین علت تمامی علّت‌ها و مسبب تمامی سبب‌ها خداوند متعال است. لذا شکر شاکر نیز از نعمت‌های الهی است که به انسان رو آورده است و به معنای ادای فریضه در درگاه الهی نیست.



امام عارفان علیهم‌السلام در این دو دعا، فرهنگ و اخلاق شکرگزاری نسبت به خداوند متعال را به بندگان تعلیم داده است. ایشان شکرگزاری را تفضل الهی معرفی کرده است، اینکه انسان می‌تواند ولی نعمت خود را در قبال نعمت‌های فراوانی که در اختیار وی قرار داده است، شکر گزار باشد، به سبب تفضلی است که خدا به انسان کرده است دعای «۴۵»:

«تُشْكِرُ مَنْ شَكَرَكَ وَ أَنْتَ أَلْهَمْتَهُ شُكْرَكَ»؛ «هر که تو را سپاس گزارد، پاداش می‌دهی، حال آنکه تو سپاس‌گزاری را به او الهام کرده‌ای».

از این رو، شکرگزاری هر نعمتی امکان پذیر است، جز نعمت هدایت بر شکر خدای تعالی؛ زیرا هدایت شدن به شکر نعمت خدا، نعمت دیگری است که شکر آن بر بنده واجب است. پس شکر نعمت‌های الهی پایانی ندارد، جز با اقرار به ناتوانی از به جا آوردن شکر خدا.

حضرت علیهم‌السلام در فراز دیگری از دعای ۴۵ با استناد به آیات قرآن می‌فرماید:

«وَأَنْتَ الَّذِي دَلَلْتَهُمْ بِقَوْلِكَ مِنْ غَيْبِكَ وَ تَزَغِيكَ الَّذِي فِيهِ حَظُّهُمْ عَلَيَّ مَا لَوْ سَتَرْتَهُ عَنْهُمْ لَمْ يَدْرِكُوهُ أَبْصَارُهُمْ وَ لَمْ تَعِهِ أَسْمَاعُهُمْ وَ لَمْ تَلْحَقْهُ أَوْهَامُهُمْ، (فَقُلْتَ) ادْكُرُونِي أَدْكُرْكُمْ، وَ اشْكُرُوا لِي وَ لَا تَكْفُرُونِ، (وَ قُلْتَ) لئن شَكَرْتُمْ لَأَزِيدَنَّكُمْ، وَ لئن كَفَرْتُمْ إِنَّ عَذَابِي لَشَدِيدٌ»؛ «تویی که با گفتارت از غیب خود و تشویقت که بهره آن‌ها در آن است، به اموری راهنمایی کردی که اگر آن امور را از ایشان می‌پوشاندی، دیدگان آن‌ها را درک نمی‌کرد و گوش‌هایشان فرا نمی‌گرفت و اندیشه و فکرشان به آن‌ها نمی‌رسید» پس گفتی «مرا یاد کنید تا شما را یاد کنم و مرا سپاس گزارید و کفران نکنید» و فرمودی «اگر شکر کنید، بر شما افزون می‌کنم و اگر ناسپاسی کنید، محققاً عذاب من سخت است».

امام سجاد علیهم‌السلام با توجه به آیات ذکر شده در این فراز دعا، مخاطبان را نسبت به استفاده از قرآن و بهره‌مندی از آن، توجه می‌دهد. حضرت علیهم‌السلام در



این فراز، شکرگزاری به درگاه الهی را از امور غیبی که خداوند متعال به انسان‌ها راهنمایی کرده، معرفی می‌کند. شکر مصداق ذکر است و ذکر خداوند همانند دیگر توفیق‌های الهی محفوف به دو نعمت خداست؛ یعنی اول یاد خدا نسبت به بنده ظهور می‌کند تا وی از غفلت به تنبّه و از سهو و نسیان به ذکر و از نوم به یقظه منتقل شود، آنگاه او به یاد خداوند خواهد بود و سپس خداوند به عنوان پاداش وی را مورد لطف خود قرار می‌دهد و به یاد او خواهد بود (جوادی آملی، ۱۳۸۸ش، ج ۷: ۵۱۸)

ضمن آنکه شکرگزاری را سبب افزون شدن نعمت می‌داند این اصل که اساس انگیزشی دارد، پاداشی از سوی خداوند برای انسان حق شناس است. فردی که در انجام امر و نهی‌های الهی می‌کوشد و از نعمت‌ها چنان که خدا می‌خواهد، بهره می‌گیرد، همواره از درون منتظر دریافت پاداشی از سوی خداوند است. این پاداش می‌تواند به صورت مادی یا معنوی باشد. انسان با بهره‌گیری از نعمت‌های جدید، شکر آن را به جا می‌آورد و این امر سبب بارش نعمت‌های جدیدتری از سوی خداوند می‌شود (اعرافی و همکاران، ۱۳۹۸ش: ۶۵) دعوت به ذکر و شکر؛ دو مظهر رحمت الهی هستند که در آیات قرآن معرفی شده‌اند.

همچنین حضرت به خاطر الطاف الهی در این ماه خداوند را سپاس می‌گوید:

«اللَّهُمَّ إِنَّا أَهْلُ هَذَا الشَّهْرِ الَّذِي شَرَّفْتَنَا بِهِ وَوَفَّقْتَنَا بِمَنِّكَ لَهُ حِينَ جَهَلِ الْأَشْقِيَاءِ وَقْتَهُ وَحُرْمُوا لِشَقَائِهِمْ فَضْلَهُ أَنْتَ وَلِيُّ مَا آتَرْتَنَا بِهِ مِنْ مَعْرِفَتِهِ»؛ «بارالها ما اهل این ماهیم که ما را به آن شرافت بخشیدی و توفیق ادراکش را به ما عنایت فرمودی آنگاه که تیره بختان وقتش را نشناختند و از بخت بدشان از فضلش محروم شدند. تویی سرپرست آنچه از معرفتش که ما را بدان برتری دادی».

امام سجاده علیه السلام با کلمه تأکید «إِنَّ» بیان می‌کند، ما اهل این ماه شریف بودیم. «انت ولی ما آثرتنا به من معرفته...» ولایت توست که این معرفت را برای ما برگزیده است، ربوبیت توست که به سنت (راه و روش) این ماه ما را هدایت کرده است و

توفیق توست که به نماز و روزه آن پرداختیم. که در همه این مضامین از جهان‌بینی توحیدی لبریز است.

۳-۶- توبه و توبه نصوح

یکی از محورهای اخلاق عبادی در این دو دعا، موضوع توبه و توبه نصوح است. اقتضای عبادت خالص، توبه خالص است که چنین شرایطی در ماه رمضان برای بندگان فراهم شده است. توبه نصوح از مهمترین عوامل تغییر حالات معنوی انسان و حیات دوباره اوست؛ البته باید توجه داشت که توبه معصوم عَلَيْهِ السَّلَام به معنای آموزش توبه به مخاطبان است. امام سجاد عَلَيْهِ السَّلَام در دعای ۴۵ بر عدم تعجیل خدا در کیفر گنهکاران به جهت ایجاد فرصت توبه تأکید فرموده است:

«و تَلَقَّيْتِ مَنْ عَصَاكَ بِالْحِلْمِ وَ أَمَهَلْتِ مَنْ قَصَدَ لِنَفْسِهِ بِالظُّلْمِ تَسْتَنْظِرُهُمْ بِأَنَانِكَ إِلَى الْإِنَابَةِ وَ تَتْرُكُ مُعَاجَلَتَهُمْ إِلَى التَّوْبَةِ لِكَيْلَا يَهْلِكَ عَلَيْكَ هَالِكُهُمْ»؛ «و با کسی که با توبه مخالفت برخاسته، با بردباری روبه‌رو شدی و کسی را که بر ستم به خود همت گماشت مهلت دادی، با حلم و بردباری ات مهلتشان می‌دهی تا به سویت باز گردند. شتاب در عقوبت را و ا می‌گذاری تا به عرصه گاه توبه و بازگشت بنشینند تا آن که از سوی تو سزاوار هلاکت شده، هلاک نشود».

با نگاه اجمالی به این فراز از دعا می‌توان گفت، اعطاء مهلت و توفیق توبه به گنهکاران و برخورد بردبارانه خداوند نسبت به بندگان بیان شده است.

حضرت عَلَيْهِ السَّلَام ضمن بیان خصوصیات روز عید فطر در دعای ۴۵ تعبیر زیبایی از

توبه نصوح را بیان کرده است:

«اللَّهُمَّ إِنَّا نَتُوبُ إِلَيْكَ فِي يَوْمِ فَطْرِنَا الَّذِي جَعَلْتَهُ لِلْمُؤْمِنِينَ عِيداً وَ سُوراً وَ لِأَهْلِ مِلَّتِكَ مَجْمَعاً وَ مُحْتَسِداً مِنْ كُلِّ ذَنْبٍ أَدْبَنَاهُ أَوْ سُوءِ أَشْلَفْنَاهُ، أَوْ حَاطِرٍ شَرٍّ أَضْمَرْنَاهُ تَوْبَةً مَنْ لَا يَنْطَوِي عَلَى رُجُوعٍ إِلَى ذَنْبٍ وَ لَا يَعُودُ بَعْدَهَا فِي حَاطِرِهِ تَوْبَةً نَصُوحاً خَلَصَتْ مِنَ الشُّكِّ وَ الْإِزْتِيَابِ فَتَقَبَّلْهَا مِنَّا وَ ارْضَ عَنَّا وَ بَتِّنَا عَلَيْهَا»؛ «خدا یا! در روز فطرمان که آن





را برای مؤمنین عید و سرور و برای اهل آیینت روز اجتماع و گردهمایی قرار دادی، به درگاهت از هر گناهی که مرتکب شدیم یا کار زشتی که از پیش فرستادیم یا اندیشه‌ی سوئی که در باطنمان پنهان داشتیم، توبه می‌کنیم؛ توبه‌ی کسی که خیال بازگشت به گناه را ندارد و پس از آن به دامن خطایی بر نمی‌گردد؛ توبه‌ای خالص که از شک و تردید پاک باشد؛ پس آن را از ما بپذیر و از ما خشنود باش و ما را بر آن توبه ثابت قدم دار.»

امام سجاده علیه السلام در فراز اخیر به درگاه خدای متعال عرضه می‌دارد:
 «خدایا! ما به سوی تو توبه می‌کنیم؛ توبه‌ای نصوح که از هرگونه شک و دودلی پاک باشد و به‌طور جدی و قطعی تصمیم داریم که به گناه بازنگردیم.»
 عبارت «وَ اَرْضَ عَنَّا» یعنی چنین توبه‌ای از گناه موجب خشنودی و رضای الهی است. از آنجا که انسان به آینده خویش به‌طور یقینی و قطعی مطمئن نیست و ممکن است با وجود ترک گناه، گناه کند. از این رو، در این زمینه باید از خدای متعال یاری بطلبد که امام سجاده علیه السلام به این موضوع در توبه اشاره کرده است:
 «وَ بَيَّنَّا عَلَيْهِمَا؛ «و ما را بر این توبه نصوح ثابت قدم بدارد!»

نیز در فراز دیگری از دعای ۴۵ حضرت علیه السلام با استناد به آیه ۸ سوره تحریم توبه نصوح را معرفی کرده است:

«أَنْتَ الَّذِي فَتَحْتَ لِعِبَادِكَ بَاباً إِلَى عَفْوِكَ، وَ سَمَّيْتَهُ التَّوْبَةَ، وَ جَعَلْتَ عَلَى ذَلِكَ الْبَابِ دَلِيلًا مِنْ وَحْيِكَ لِنَآئِلَا يَضِلُّوا عَنْهُ، فَقُلْتَ - تَبَارَكَ اسْمُكَ - : تَوُوبُوا إِلَى اللَّهِ تَوْبَةً نَصُوحاً عَسَى رَبُّكُمْ أَنْ يُكَفِّرَ عَنْكُمْ سَيِّئَاتِكُمْ وَ يُدْخِلَكُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ يَوْمَ لَا يُخْزِي اللَّهُ النَّبِيَّ وَ الَّذِينَ آمَنُوا مَعَهُ، نُورُهُمْ يَسْعَى بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَ بَأْيَمَانِهِمْ، يَقُولُونَ: رَبَّنَا أَنْجِمْنَا نُورَنَا، وَ اغْفِرْ لَنَا، إِنَّكَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ.»

امام سجاده علیه السلام در این فراز از دعا از توبه نصوح و خالصانه سخن به میان آورده و آن را در رحمت الهی معرفی نموده که خداوند متعال نامش را توبه نامیده است. کلمه «نصوح» از ماده نصح به معنای جستجو از بهترین عمل و بهترین گفتاری است



که صاحبش را بهتر و بیشتر سود ببخشد. همچنین این ماده به معنای اخلاص نیز است (ابن منظور، ۱۴۱۴ق: ج ۲، ۶۱۶؛ راغب اصفهانی، ۱۴۱۲: ۸۰۸). نیز گفته شده نصوص از «نصاحت» به معنای «خیاطت» دوختن است (مصطفوی، ۱۳۶۰ش: ج ۱۲، ۱۵۲)؛ گویی توبه پارگی‌هایی را که در دین به واسطه گناه پدید می‌آید، می‌دوزد (فهری، ۱۳۸۸ش: ج ۳، ۳۱۲).

توبه نصوص یعنی توبه‌ای که صاحبش را از برگشتن به طرف گناه باز بدارد و یا توبه‌ای که بنده را برای رجوع از گناه، خالص سازد و در نتیجه، دیگر به آن عملی که از آن توبه کرده بر نگردد (طباطبایی، ۱۴۱۷: ۳۳۵/۱۹)؛ و نیز ر.ک: ممدوحی، ۱۳۸۳ش: ج ۳، ۴۵۲). این معنا در روایتی از امام صادق علیه السلام نیز بیان شده است:

«يُتُوبُ الْعَبْدُ مِنَ الذَّنْبِ ثُمَّ لَا يَعُودُ فِيهِ» (کلینی، ۱۴۰۷ق: ج ۲، ۴۳۲).

امام علیه السلام با استناد به آیه فوق، به آثار توبه نصوص نیز اشاره کرده است و می‌فرماید:

«عَسَى رَبُّكُمْ أَنْ يُكَفِّرَ عَنْكُمْ سَيِّئَاتِكُمْ»؛ «امید است با این کار پروردگار شما گناهانتان را ببخشد و بپوشاند». «وَيُذْخِلْكُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ»؛ «و شما را در باغ‌هایی از بهشت وارد کند که نهرها از زیر درختانش جاری است».

لذا تعبیر «عسی» این امید را که خدا گناهان توبه‌کنندگان را بپوشاند و آنان را داخل بهشت‌هایی کند که نهرها از زیر آن روان است، متفرع بر امر توبه و توبه نصوص است (طباطبایی، ۱۴۱۷ق: ج ۱۹، ۳۳۵). ادامه آیه ﴿يَوْمَ لَا يُخْزِي اللَّهُ النَّبِيَّ...﴾ به آثار دیگر توبه نصوص اشاره دارد:

۱- عدم رسوایی در آن روز که پرده‌ها کنار می‌رود و حقایق آشکار می‌گردد که در آن روز پیامبر صلی الله علیه و آله و مؤمنان آبرومند خواهند بود، چرا که آنچه گفتند به واقعیت می‌پیوندد.

۲- نور ایمان و عمل آنها از پیشاپیش و سمت راست آنها حرکت می‌کند و مسیر آنها را به سوی بهشت روشن می‌سازد.

۳- توجهشان به خدا بیشتر می‌گردد، لذا رو به سوی درگاه خدا می‌آورند و از او تقاضای تکمیل نور و آمرزش کامل گناه خویش می‌کنند (مکارم شیرازی و همکاران، ۱۳۷۴ش: ج ۲۴، ۲۹۲).

۳-۷- انفاق در راه خدا

عبادت تنها به مناسک عبادی و انجام فرائض نیست، بلکه توجه به دیگران و انفاق در راه خداوند نیز از مصادیق عبودیت است که امام سجاد علیه السلام به این موضوع در ماه رمضان تصریح کرده است. ایشان در بحث انفاق در راه خداوند به جهت غنابخشی کلام خود در دعای ۴۵ به آیات قرآن به طور مستقیم استناد کرده است:

﴿مَنْ جَاءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ عَشْرُ أَمْثَالِهَا وَمَنْ جَاءَ بِالسَّيِّئَةِ فَلَا يَجْزِي إِلَّا مِثْلَهَا﴾ (الأنعام: ۱۶۰)؛ ﴿وَقُلْتُ: مَثَلُ الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ كَمَثَلِ حَبَّةٍ أَنْبَتَتْ سَبْعَ سَنَابِلَ فِي كُلِّ سُنبُلَةٍ مِائَةٌ حَبَّةٍ وَاللَّهُ يُضَاعِفُ لِمَنْ يَشَاءُ﴾ (البقره: ۲۶۱)؛ ﴿وَقُلْتُ: مَنْ ذَا الَّذِي يقرضُ اللَّهَ قَرْضًا حَسَنًا فَيضاعفه لَهُ أَضْعَافًا كَثِيرَةً﴾ (البقره: ۲۴۵)؛ ﴿وَمَا أَنْزَلْنَا مِنْ نَظَائِرِهِنَّ فِي الْقُرْآنِ مِنْ تَضَاعِيفِ الْحَسَنَاتِ﴾.

استفاده مستقیم از آیات قرآن نه تنها بر درخشندگی و استحکام اسلوب کلام حضرت علیه السلام می‌افزاید؛ بلکه تأثیر معنا را در اذهان شنوندگان مضاعف می‌نماید. بر همین اساس وجود آیات قرآنی در این دو دعا، اثری ژرف بر استحکام ساختار و عمق معنا گذاشته است. در آیات مورد استناد، خداوند متعال با طنین آهنگین و تشویق آمیز «مَنْ جَاءَ بِالْحَسَنَةِ»، «مَثَلُ الَّذِينَ يُنْفِقُونَ» و «مَنْ ذَا الَّذِي» به جای هیئت امر، مؤمنان را به کارهای نیک از جمله انفاق فرامی‌خواند.





آیه ﴿مَنْ جَاءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ عَشْرُ أَمْثَالِهَا وَمَنْ جَاءَ بِالسَّيِّئَةِ فَلَا يُجْزَى إِلَّا مِثْلَهَا﴾، به رحمت و پاداش وسیع خداوند که در انتظار افراد نیکوکار است، اشاره دارد. منظور از «حسنه» و «سیئه» در آیه فوق هرگونه کار، فکر و عقیده نیک و یا بد را شامل می‌شود. در واقع، این آیه به توافق جزا و عمل و تمائل بین کیفر و گناه اشاره دارد. موافقت کیفر با عمل به این معناست که کیفر بیش از عمل نباشد، اگرچه ممکن است بر اثر احسان الهی کیفر کمتر از آن باشد، به این نحو که خداوند تخفیف دهد یا عفو کند (جوادی آملی، ۱۳۸۸ ش: ج ۸، ۳۸۹).

در آیه ۲۶۱ سوره بقره، داستان کسانی که اموالشان را در راه خدا انفاق می‌کنند، مثل دانه‌ای معرفی شده است که هفت خوشه برویاند و در هر خوشه‌ای صد دانه باشد که این تعبیر تشبیه معقول به محسوس است. در آیه ﴿مَنْ ذَا الَّذِي يُقرضُ الله قَرْضًا حَسَنًا فَيضاعفه له أضعافاً كثيرة﴾ مراد از قرض الحسنه شامل هر کار خیری است که برای خدا انجام داده شود؛ عبادت یا انفاق مالی یا کاری عام المنفعه را دربرمی‌گیرد. دادن پاداش مضاعف به انفاق کنندگان در دو آیه مزبور، به دلیل بی‌نیازی خدا از انفاق است و چنین پاداشی فقط مقدور خدای قابض و باسط است (جوادی آملی، ۱۳۸۸ ش: ج ۱۱، ۵۸۳).

۳-۸- صلوات

اخلاق عبادی اقتضای آن را دارد که عبودیت عبد در بهترین وجه انجام شود. امام سجاد علیه السلام نیز با تعلیم صلوات به مخاطبان می‌آموزد که درخواست‌های خود را با صلوات از خداوند متعال بخواهند؛ زیرا صلوات از دعاها مستجاب است و خداوند حتماً آن را به اجابت می‌رساند. امام سجاد علیه السلام نیز دعاها و درخواست‌ها را با صلوات آغاز می‌کنند که به برکت این دعای مستجاب دعای دیگر نیز مستجاب شود.



مفهوم صلوات آن است که مقام پیامبر صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ به قدری والا است که آفریدگار عالم هستی و تمام فرشتگانی که تدبیر این جهان به فرمان حق بر عهده آنها گذاشته شده بر او و خاندانش درود می‌فرستند. به تعبیر استاد جوادی آملی، وقتی رحمت بر پیامبر صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ نازل شد به دیگران هم می‌رسد چون او مجرای فیض است و اگر بخواهد خیری به دیگران برسد باید به عنوان رحمت خاصه، نخست بر حضرت نازل شود و سپس به دیگران برسد (جوادی آملی، ۱۳۸۸ ش: ۲۴۲).

به لحاظ مفهومی صلوات ترسیم‌کننده جهان‌بینی تشیع در سه اصل توحید، نبوت و امامت است و با توجه به تکرار آن در دعاها صحیفه سجادیه می‌توان گفت که امام سجاده عَلَيْهِ السَّلَام به دلیل شرایط زمانی خویش برای زنده نگه‌داشتن پیامبر صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عترت و اهل بیت عَلَيْهِمُ السَّلَام بر آنان صلوات می‌فرستد تا مردم آنان را فراموش نکنند (ر.ک: احمدی، ۱۳۸۶ ش: ۱۲۷).

در حقیقت، امام عَلَيْهِ السَّلَام با صلوات هم به مبارزه با دستگاه ظلم که با نام اسلام بر سر کار بودند، می‌پردازد و هم به معرفی بهترین الگوها برای جامعه اسلامی می‌پردازد که طی کردن مسیر عبودیت، الگو و راهنما دارد که امام سجاده عَلَيْهِ السَّلَام این الگوها را با صلوات معرفی کرده است.

حضرت عَلَيْهِ السَّلَام در دعای ۴۴ با درود بر پیامبر و اهل بیتش عَلَيْهِمُ السَّلَام بر لزوم شناخت برتری ماه رمضان توسط بندگان تأکید دارد و از خداوند طلب یاری در حفظ اعضای بدن در انجام گناهان و اینکه با چشم و گوش به سخن لغو و تماشای لهو پرداخته شود، دارد:

«اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَيَّ مُحَمَّدٍ وَآلِهِ، وَ أَلْهِمْنَا مَعْرِفَةَ فَضْلِهِ وَ إِجْلَالَ حُزْمَتِهِ وَ التَّحَفُّظَ مِمَّا حَظَرْتَ فِيهِ وَ أَعِنَّا عَلَى صِيَامِهِ بِكَفِّ الْجَوَارِحِ عَنْ مَعَاصِيكَ وَ اسْتِعْمَالِهَا فِيهِ بِمَا يُؤْضِيكَ حَتَّى لَا نُضْغِي بِأَسْمَاعِنَا إِلَى لَعْوٍ وَ لَا نُسْرِعَ بِأَبْصَارِنَا إِلَى لَهْوٍ»؛ «خدایا! بر محمد و آلش درود فرست و شناخت برتری این ماه و بزرگداشت احترامش را و خودداری از آنچه که در این ماه ممنوع کردی، به ما الهام فرما و ما را به روزه



داشتن این ماه و حفظ انداممان از گناهانت و به کار گرفتن آن‌ها در آنچه که تو را
خشنود می‌کند یاری ده تا با گوشمان به گفتار لغو گوش نکنیم و با چشم مان به
تماشای لهو نشتابیم».

صلوات دعای مستجابی است که به برکت آن خداوند متعال، دعای بعد از آن را
استجابت می‌کند، از این رو این آموزه در دعاها با ذکر درخواست‌های مهمی مورد
توجه و تأکید قرار گرفته است. چنانکه در دعای ۴۴ درخواست برگرداندن صفای
فطرت دل که به واسطه ی گناهان تیره شده است:

«اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَيَّ مُحَمَّدٍ وَآلِهِ وَ إِنِّ مَلْنَا فِيهِ فَعَدَلْنَا وَ إِنِّ رُغْنَا فِيهِ فَقَوَّمْنَا وَ
إِنِّ اشْتَمَلْنَا عَلَيْنَا عَدُوُّكَ الشَّيْطَانُ فَاسْتَنْقِذْنَا مِنْهُ»؛ «خدایا! بر محمد و آلش درود
فرست؛ چنانچه ما در این ماه از حق و عدالت و بندگی و طاعت منحرف
شویم، به دایره عدل و درستی برگردان و اگر از راه هدایت به گمراهی افتیم،
استوارمان ساز و اگر دشمنت شیطان بر ما چیره شود، از کید و مکرش ما
را رهایی بخش».

در پایان دعای ۴۴ درخواست درود بر پیامبر صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ در همه وقت و در همه حال از
خداوند دارد:

«اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَيَّ مُحَمَّدٍ وَآلِهِ فِي كُلِّ وَقْتٍ وَ كُلِّ أَوَانٍ وَ عَلَيَّ كُلِّ حَالٍ عَدَدَ مَا
صَلَّيْتَ عَلَيَّ مَنْ صَلَّيْتَ عَلَيْهِ»؛ «خدایا! بر محمد و آلش درود فرست، در همه وقت و
در همه دم و در هر حال، به شماره درودی که فرستاده‌ای، بر هر که درود
فرستاده‌ای».

حضرت عَلِيٌّ در دعای ۴۵ با درود بر پیامبر صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ و آلش از خداوند درخواست
کرده تا عید فطر را بهترین روزی قرار دهد که گناهان را بپامرزد:

«اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَيَّ مُحَمَّدٍ وَآلِهِ وَ اجْبُرْ مُصِيبَتَنَا بِسَهْرِنَا وَ بَارِكْ لَنَا فِي يَوْمِ عِيدِنَا
وَ فِطْرِنَا وَ اجْعَلْهُ مِنْ خَيْرِ يَوْمٍ مَرَّ عَلَيْنَا أَجْلِبْهُ لِعَفْوٍ وَ أَمْحَاهُ لِدَنْبٍ وَ اغْفِرْ لَنَا مَا خَفِيَ مِنْ
دُنُوبِنَا وَ مَا عَلَنَ»؛ «خداوندا بر محمد و آلش درود فرست، و ضایعه دردآور

از دست رفتن رمضان را جبران کن، و روز عیدمان و فطرمان را بر ما مبارک گردان، و آن را از بهترین روزهایی قرار ده که بر ما گذشته، که بیشترین عفو را موجب، و بیشترین معاصی را محو کننده باشد، و گناهان پنهان و آشکار ما را مورد مغفرت قرار ده.»

پس از دسته‌بندی مضامین دو دعای ۴۴ و ۴۵، می‌توان نمودار زیر را رسم کرد:

با توجه به مضامین رصد شده در این دو دعا می‌توان گفت اخلاق عبادی در ماه رمضان، الگوی کاملی از عبودیت را برای مخاطبان ترسیم می‌کند. عبد واقعی خداوند، با آگاهی و شناخت از فضائل ماه رمضان، این موقعیت زمانی را درک کرده و با این شناخت خداوند سبحان را حمد و ثنا کرده و درخواست بخشش و توفیق اعمال صالح از درگاه الهی دارد. از منظر امام سجاد علیه السلام عبد واقعی باید به این شناخت برسد که حتی مالک شگری که برای خداوند بجای می‌آورد نیست، بلکه شکر الهامی از جانب خداوند متعال است؛ لذا شکر شاک، نعمتی از سوی خداوند است نه ادای فریضه. عبد واقعی در ماه رمضان با این شناخت تمام وجود خود را برای خداوند متعال می‌داند و در راه خداوند عمر و اموال خود را صرف می‌کند به همین سبب درخواست انفاق در راه خداوند را از بارگاه الهی می‌طلبد.

مقام عبودیت در ماه رمضان آن چنان برجسته و درخشنده است که عبد حقیقی افزون بر طلب بخشش، با اقرار به توبه نصوح خود را خالص و پاک می‌سازد.



نتیجه‌گیری

مطالعه نظام‌مند دعاهای ۴۴ و ۴۵ صحیفه سجادیه براساس روش تحلیل محتوای مضمونی نشان می‌دهد که این دعاها بیش از آنکه جنبه مناجات و درخواست داشته باشد، جنبه آموزشی و تعلیمی دارد و تلاش می‌کند نحوه عبودیت در ماه رمضان را آموزش دهد. مطابق نمودار موضوعات اصلی و واژگان کلیدی، موارد دسته‌بندی شده به عنوان مهمترین الگوی ارتباطی انسان با خداوند در ماه رمضان است که اهمیت ماه رمضان را از سایر ماه‌ها می‌رساند و مضامین این دو دعا باید مورد اهتمام مسلمانان باشد.

شناخت فضائل ماه رمضان، تحمید الهی، درخواست بخشش، الهام شکر از سوی خداوند، انفاق در راه خدا، درخواست توفیق اعمال صالح و صلوات از مهمترین مقوله‌های اصلی در این دو دعاست که الگوی ارتباطی با خداوند متعال را در ماه رمضان به تصویر می‌کشد. جامعیت مفاهیم اخلاقی و اعتقادی در دعاهای ۴۴ و ۴۵ درباره معرفی ماه رمضان وداع با این ماه به طوری است که تنها مختص به یک ماه خاص نیست و می‌تواند در همه ماه‌های سال سرلوحه بندگی انسان‌ها قرار گیرد.

از نکات قابل‌اهتمام در تحلیل محتوای این دو دعا، کثرت استعمال آیات قرآن کریم است که نشان‌دهنده انس ایشان با آیات قرآن است ضمن آنکه حضرت علیه السلام با استناد به آیات قرآن اهمیت ماه رمضان را برای مخاطبان به تصویر کشیده است.



کتاب نامه

۱. صحیفه سجادیه.
۲. ابن منظور، محمد بن مکرم، (۱۴۱۴ق). *لسان العرب*، چاپ سوم، بیروت، دارصادر.
۳. اتسلندر، پتر (۱۳۷۱). *روش های تجربی تحقیق اجتماعی*. ترجمه بیژن کاظم زاده. مشهد: آستان قدس رضوی.
۴. احمدی، ذکرالله (۱۳۸۶ش). *پژوهشی در صحیفه امام سجاد علیّه السلام*، قم: انتشارات ناصر.
۵. اعرافی، علیرضا و همکاران (۱۳۹۸ش)، *درآمدی بر تعلیم و تربیت اسلامی: اهداف تربیت از دیدگاه اسلام (۲)*، چاپ پانزدهم، تهران: سمت.
۶. انصاریان، حسین (۱۳۸۹ش)، *تفسیر و شرح صحیفه سجادیه*، قم: دارالعرفان.
۷. باردن، لورنس (۱۳۷۵). *تحلیل محتوا*. ترجمه ملیحه آشتیانی و محمد یمنی دوزی، تهران: انتشارات دانشگاه شهید بهشتی.
۸. جانی پور، محمد (۱۳۹۰). *اخلاق در جنگ؛ تحلیل محتوایی مکاتبات امام علی علیّه السلام و معاویه*. تهران: دانشگاه امام صادق علیّه السلام.
۹. جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۸ش)، *حکمت عبادات*، قم: اسراء.
۱۰. ----- (۱۳۸۸ش)، *تسنیم*، قم: اسراء.
۱۱. خزائلی، معصومه (۱۴۰۰ش)، *تحلیل محتوای دعاهای ۴۴ و ۴۵ صحیفه سجادیه*، استاد راهنما: فاطمه علائی رحمانی، دانشگاه الزهراء علیّه السلام، پایان نامه کارشناسی ارشد.
۱۲. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، (۱۴۱۲ق)، *مفردات الفاظ القرآن*، بیروت: دارالقلم.
۱۳. طباطبایی، محمد حسین (۱۴۱۷ق)، *المیزان فی تفسیر القرآن*، قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.





۱۴. فراهیدی، خلیل بن احمد (۱۴۰۹ق)، کتاب العین، قم: هجرت.
۱۵. فهری، احمد (۱۳۸۸ش)، شرح و ترجمه صحیفه سجادیه، چاپ دوم، تهران: سازمان اوقاف و امور خیریه، اسوه.
۱۶. قرشی، علی اکبر (۱۳۷۱ش)، تفسیر أحسن الحدیث، تهران، دارالکتب الإسلامية.
۱۷. قهپایی، بدیع الزمان (۱۳۷۴ش)، ریاض العابدین فی شرح صحیفه سید الساجدین، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، سازمان چاپ و انتشارات.
۱۸. کبیر مدنی، سید علیخان بن احمد (۱۴۰۹ق)، ریاض السالکین فی شرح صحیفه سید الساجدین، تحقیق: محسن حسینی امینی، قم: دفتر انتشارات اسلامی.
۱۹. کریندورف، کلوس (۱۳۷۸). تحلیل محتوا: مبانی روش‌شناسی. ترجمه هوشنگ نائینی، تهران: انتشارات روش.
۲۰. کلینی، محمد بن یعقوب بن اسحاق (۱۴۰۷ق)، الکافی، تحقیق: علی اکبر غفاری و محمد آخوندی، محمد، چاپ چهارم، تهران: دارالکتب الإسلامية.
۲۱. مدرسی چهاردهی، محمد علی (۱۳۷۹ش). شرح صحیفه سجادیه، تهران: انتشارات مرتضوی.
۲۲. مصطفوی، حسن (۱۳۶۰ش)، التحقیق فی کلمات القرآن الکریم، بیروت: دارالکتب العلمیه.
۲۳. مکارم شیرازی، ناصر و همکاران (۱۳۷۴ش)، تفسیر نمونه، تهران: دارالکتب الإسلامية.
۲۴. ممدوحی، حسن (۱۳۸۳). شهود و شناخت. قم: مؤسسه بوستان کتاب.
۲۵. هومن، عباس (۱۳۹۳). راهنمای عملی تحلیل محتوا. تهران: مبتکران.

References

1. *Sahifeh Sajjadiyeh*.
2. Ansarian, Hossein (2010). *Description and interpretation of Sahife Sajjadiyeh*. Qom: Dar al-Irfan.
3. Araf, Alireza et al. (2018). *An introduction to Islamic education and training: the goals of education from the perspective of Islam* (2). 15th edition. Tehran: Samt.
4. Ahmadi, Zikrullah (2007). *a study in the Sahifeh of Imam Sajjad*. Qom: Naser.
5. Atteslander, Peter (1992). *Methodon der empirischem sozialforschung*. Translated by Bijan Kazemzadeh. Mashhad: Astan Quds Razavi.
6. Bardin, Laurence (1997). *content analysis*. Translated by Malihe Ashtiani and Mohammad Yamani Dozy. Tehran: Shahid Beheshti University Press.
7. Farahidi, Khalil bin Ahmad (1409 AH). *Kitab al-Ain*. Qom: Hijrat.
8. Fahri, Ahmad (2008). *Commentary and translation of Sahifeh Sajjadiyeh*. 2nd edition, Tehran: Awqaf and Charitable Affairs Organization, Oswah.
9. Ghorashi, Ali Akbar (1992). *Description of Ahsan al-Hadith*, Tehran: Dar al-Kotob al-Elmiya.
10. Hooman, Abbas (2014). *A Practical Guide to Content Analysis*. Tehran: Mobtakeran.
11. Ibn Manzoor, Mohammad ibn Mokaram (1414 AH). *Lesan al-Arab*. Beirut: Dar Sader.
12. Janipour, Mohammad (2011). *Ethics in War; Analysis of the Content Content of Amir al-Mo'menin Ali and Muawiyah*. Tehran: Imam Sadegh University.
13. Javadi Amoli, Abdoallah. (2010 A). *Tasnim*. Qom: Esra Institute.
14. Javadi Amoli, Abdoallah (2010 B). *Hekmat Ebadat*. Qom: Esra Institute.
15. Kabir Madani, Seyyed Ali Khan bin Ahmad (1409 AH). *Riyad al-Salkin fi Sharh Sahifah Seyyed al-Sajdeen*. Research by Mohsen Hosseini Amini. Qom: Islamic Publications Office.
16. Khazaeli, Masoumeh (2021). *Analysis of the content of prayers 44 and 45 of Sahifah Sajjadiyeh*, al-Zahra University, master's thesis.
17. Krippendorff, Klaus (1999). *Content analysis: an introduction to its methodology*. Translated By Hooshang Naeeni. Tehran: Ravesh.
18. Koleyni, Mohammad Ibn Yaqoob Ibn Ishaq (1407 AH). *al-Kafi*, research by Ghaffari A. and Akhundi m. Tehran: Dar al-Kotob al-Islamiya.
19. Makarem Shirazi, Naser (1995). *Tafsir Nemone*, Tehran: Dar al- Kotob al-Islamiya.
20. Mamdohi, Hassan (2004). *Intuition and cognition*. Qom: Book Garden Institute.
21. Modaresi Chardehi, Mohammad Ali (2000). *Commentary on Sahifeh Sajjadiyeh*. Tehran: Mortazavi Publications.
22. Mustafavi, H. (1430 AH). *al-Tahqiq Fi Kalamat al-Quran*. Beirut: Dar al-Kotob al-Elmiya.
23. Qahpaei, Badi al-Zaman (1995). *Riaz al-Abidin fi Sharh Sahifeh Seyyed al-Sajdin*. Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance, Printing and Publishing Organization.
24. Ragheb Isfahani, Hossein Ibn Mohammad (1412AH). *Mofradat Alfaz al-Qoran*. Beirut: Dar al-ghalam.
25. Tabatabai, Mohammad Hossein (1417AH). *al-Mizan*. Qom: Islamic Publications Office.